

העלאת מתים לקבורה בארץ – קווים לראשיתו של המנהג והתפתחותו

ישעיהו גפני

מן המפורסמות היא כי ההלכה היהודית התירה באופן יוצא מן הכלל העברת מת־ישראל לקבורה בארץ־ישראל, אף־על־פי שהעברת המת נאסרה בדרך־כלל: 'אין מוליכין מת מעיר שיש בה קברות לעיר (אחרת) אלא אם כן מחוצה לארץ לארץ'.¹

ודאי, ניתן לראות במעשי אבות האומה שמתו במצרים מקור למנהג זה, וכפי שציין הרמב"ם: 'גדולי החכמים היו מוליכים מתייהם לשם (= לארץ־ישראל), צא ולמד מיעקב אבינו ויוסף הצדיק'.² ואכן, עד סוף תקופת התלמוד הפך הדבר למקובל בכמה מקהילות ישראל, שמעלים מתים לקבורה בארץ. ממצאי הדורות האחרונים, החל מבית־הקברות היהודי העתיק ביפו ולאחר־מכן בניקרופוליס המרשים שבבית־שערים, משמשים עדות נאמנה לרצונם של בני־התפוצות להיקבר באדמת־ישראל. ואולם, דומה כי למנהג זה נוסף מטען אידיאי מסוים במשך הדורות, והוא אף עבר שלבים ניפרים עד שנתקבל על־ידי כל חכמי־ישראל. על־פי דברי חז"ל ניתן לשחזר כמה מן השלבים הללו של המנהג, שמתחילה עדיין מלווה היה התנגדות מסוימת, וחכמים אחדים אף דרשו אותו לגנאי. כך, למשל, מצינו במאמרים הדורשים בשבחה של הקבורה בארץ גם את הסיפור הבא:

רבי בר קוריא³ ור' לעזר הוון יתבין לעיין באוריתא בהדה אילסיס⁴ דטיברייה, ראו ארונות באים מחוץ לארץ. אמ' ליה ר' בר קוריא לר' לעזר אני קורא על אילו:⁵ בחייכם—ונחלתי

- 1 שולחן ערוך, יורה דעה, ססג, סעיף ב. בסעיף א, שם, הותרה העברה גם לאחר שנקבר 'כדי לקברו בארץ ישראל'. וראה: אור זרוע, חלק ב, הלכות אבילות, תיט, המבסס הלכה זו על הסוגיות שבבבלי כתובות ק"א ע"א.
- 2 הלכות מלכים, פ"ה ה"א.
- 3 בירושלמי, כלאים: בר קוריא; ובירושלמי כתובות: בר קוריא; בפסיקתא רבתי: ר' ברוקיא; בתנחומא שובש ל'מעשה ברבי ורבי אלעזר; ובתנחומא בוכר: ר' קצרא (וראה הערת בוכר, שם); בכל הנוסחים של הסיפור מופיע רבי אלעזר, ובפסיקתא אף: ר' אל(י)עזר בן פדת. בהערה זו ולהלן נרשמו רק כמה שינויי נוסח עיקריים.
- 4 בירושלמי, כלאים וכתובות: איסטרין, וזה כנראה מ'איסטדין', *στάδιον*. לעומת זאת בתנחומא: ב פ י ל י ש ח ר י ל טבריה (בתנחומא בוכר: בפולי של חרץ מטבריה). ש' ליברמן (תרביץ, ג [תרצ"ב], עמ' 208) מכריע כי אין כאן שינויי מעתיקים, 'אלא הכל מכוון למקום אחד' (או הקרובים זה לזה). ל' א י ל ס י ס' הוא מציע את המלה *δάλωσις*, מן *δάλω*, מקום תעשיית זכוכית. ראה דבריו, שם, הערה 7; וכן בספרו, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה, עמ' 292. על מקומו של האיצטדין בטבריה ראה: שובה, ספר יוחנן לוי, ירושלים תש"ט, עמ' 238 ואילך.
- 5 בירושלמי: 'מה הועילו אילו? אני קורא עליהם...'; בפסיקתא רבתי: 'מה הועילו אילו, בחייתן הניחו אותה, ובמיתתם באו להם'.

שמתם לתועבה' (ירמיה ב ז) ובמותיכם—'ותבאו ותטמאו את ארצ' (שם). אמ' לה לא, כיון שהן מגיעים לארץ ישראל הן נותנין עליהם גוש עפר⁶ ומכפר עליהם, ומה טע' 'וכפר אדמתו עמו' (דברים לב מג).⁷

על-פי הופעתו של רבי אלעזר בן פדת ניתן לקבוע סיפור זה למחצית השנייה של המאה הג', ומן המסופר יש להסיק כי באותה עת היתה העלאת מתים תופעה מקובלת, ולא מקרה יוצא דופן ('ראו ארונות באים מחוץ לארץ'). כמו כן נראה כי נתלוותה אז למנהג האמונה כי הקבורה בארץ מכפרת עוונות.

השאלה היא, אם לפנינו תופעה חדשה של המאה הג', או שבידינו ראיות להעלאת מתי-ישראל מן הניכר לקבורה בארץ עוד בדורות קודמים. ובצמוד לשאלה זו—ממתי דרשו חז"ל שבשכ הקבורה בארץ-ישראל, ואלו נימוקים הסמיכו לה.

אם נזדקק תחילה לממצא הארכיאולוגי, הרי נראה כי צדקו חוקרים שהבחינו הבחנה ברורה בין כמה סוגי מתים מחוץ-לארץ, שנקברו בארץ.⁸ הדוגמה של יעקב ויוסף לא היתה צריכה לשמש בהכרח תקדים לכל בני-התפוצה היהודית, כיוון שהמדובר באותם מקרים בבני ארץ-ישראל שביקשו להיקבר בנחלת-אבותם.⁹ דומה כי לקטיגוריה זו יש לצרף את מתתיה בן יהודה, שעצמותיו הועלו והוטמנו במערה אשר בגבעת-המבחר על-ידי אבה בר כהנא,¹⁰ ירושלמי שגלה לבבל וחזר אחר-כך ארצה. מעין זה מסופר על אריסטובולוס בן ינאי, אשר הורעל בידי תומכיו פומפיוס ומת באנטיוכיה. גופתו הוטמנה שם בדבש, וכעבור זמן הועלתה לארץ והוטמנה בקברות מלכי בית-חשמונאי.¹¹ אף בצוואתו של רבי מאיר, אשר נתפרשה בעיקרה על-ידי ג' אלו,¹² בא לידי ביטוי רצונו של תושב הארץ אשר מסיבות בלתי-ברורות יצא לאסיא (עציון-גבור) וביקש שארונו לא יוטמן בניכר.

דוגמה אחת ויחידה בידינו מימות בית שני על יהודים בני-התפוצות שנפטרו בחוץ-לארץ

6 באור זרוע, ב, תיט: 'זהו שנוהגים לתת עפר א"י בקבר מצאתי אני המחבר עיקרו בירושלמי פ"ט דמס' כלאים ובתנחומא פרשת ויחי יעקב... מיהו אין משם ראה שיועיל לקבר שבחז"ל. והשווה לדבריו: קופפר, תשובות ופסקים, ירושלים תשל"ג, סימן ע, עמ' 115 בשם רב שרירא גאון: 'ואית דאמרי אדרבה משם משמ(ע) להפך דדוקא ארונות שלהם—דתרתי הוי, דנקברו שם וגם שמו עפר בתוכם, אבל עפר לחודיה בקבר ואין הארון נקבר בארץ דילמ' לא מהני. וה"נ מסתברא דאי ס"ד מהני, אמאי מסקי ארוניהו לארץ יביאו עפר למקומם וישימו בקבריהם, ודילמא משום גילגול עצמות היו מעלים אותם לארץ, ורפיא בידי'.

7 בראשית רבה צו, על-פי כתב-יד ו (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1240); ירושלמי, כלאים ט, לב ע"ג; ירושלמי, כתובות יב, לה ע"ב; פסיקתא רבתי א, מהדורת רמא"ש ג ע"ב; תנחומא, ויחי, אות ג; תנחומא בומר, ויחי, אות ו, עמ' 214-215.

8 ראה: ש' ספראי, 'בית שערים בספרות התלמודית', ארץ-ישראל, ה (תשי"ט), עמ' 211.

9 בראשית מז ל: 'ושכבתי עם אבותי ונשאני ממצרים וקברתני בקברתם'. וראה ירושלמי, מועד קטן ב, פא ע"ב: 'ערב הוא לאדם שהוא נינוח אצל אבותיו, ולפיכך הותר לפנות אדם מקברו ולקברו 'בתוך שלו'—אף שמעבירים אותו מקבר מכובד לבזוי. על חשיבות 'קברי אבות' בחקופת המקרא ראה הספרות אצל: E. Meyers, *Jewish Ossuaries—Reburial and Rebirth, Rome 1971, pp. 14-15*; וראה גם: ל"י רחמני, עתיקות, ד (תשכ"ד), עמ' 28.

10 או, כהצעת א"ש רוזנטל: אבה בן הכהן אלעזר; לדין מפורט בכתובת, ראה: א"ש רוזנטל, פרקים, ב, ירושלים תשכ"ט—תשל"ד, עמ' 335-373.

11 מלחמות היהודים, א 184; קדמוניות, יד 124.

12 ג' אלו, 'צוואתו של רבי מאיר', ארץ-ישראל, א (תשי"א), עמ' 131-134 (= מחקרים בתולדות ישראל, א, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 320-328).

ועצמותיהם הועלו לקבורה בארץ-ישראל: הלני המלכה ובנה איזוטס.¹³ ואולם גם מקרה זה מצטרף לאלה שמנינו, שפן הלני התגוררה בירושלים זמן רב, ואף הקימה, לדברי יוסף בן מתתיהו, שלוש פירמידות, ששימשו לה ולבנה כמאוזוליאום.

אשר לקברה של משפחת ניקנור מאלכסנדריה 'שעשה את הדלתות' ואשר נחשף בהר-הצופים, אין המדובר כאן באדם או באנשים שעצמותיהם הועלו מאלכסנדריה, אלא במי שהתגורר זמן מסוים בארץ, מת בה ונקבר בה.¹⁴ וכשם שבירושלים של ימי בית שני נתקיימו קהילות של בני-התפוצות השונות (ואף בתי-כנסת על שמן של קהילות אלה), כך יש לפרש כמה כתובות-קבר בטבריה מתקופת התלמוד. מוצאו של אדם כפי שנחרט על מצבתו מעידה רק על השתייכותו לקהילה מסוימת ומוצא משפחתי, אך אינה מלמדת בהכרח כי משם הובאו עצמותיו לקבורה בארץ.¹⁵

השאלה חוזרת אפוא: ממתי מעלים קהילות ישראל (או בודדים) את מתיהם לקבורה בארץ? דומה כי המקרה הראשון הידוע לנו אירע בימיו של רבי יהודה הנשיא, שעה שהעלו את ארונו של הונא ראש-הגולה מבבל. דבר זה מתגלה אגב שיחה בין הנשיא לירידו רבי חייא. כיוון שהכריז רבי כי מוכן היה למסור את כסאו למנהיגם של יהודי בבל, אמר לו רבי חייא: 'והרי הוא בא. נתכרכמו פניו של רבי. אמר ליה: ארונו בא'.¹⁶ כפי שהעירו חוקרים,¹⁷ סביר להניח כי ראש-הגולה הובא לבית-שערים, אך יחד עם זאת ראוי להזכיר כי לימי רבי מייחסים בעיקר את ראשית פריחתה של בית-שערים, על מבני-הציבור שלה והמאוזוליאום שמעל מערכת-קברים מספר 11. את מרבית מערכות-הקברים יש ליחס לתקופה שלאחר מותו של רבי ועד לימי מרד גאלוס (352 לספירה). מכאן שעדותה של בית-שערים על מנהג העלאת מתים מן הניכר יפה רק מן המאה הג' ואילך.

13 קדמוניות, כ 95; על קברי-המלכים ראה: מ' כהן, קברי המלכים, תל-אביב תש"ז.

14 ראה: י"ל סוקניק, 'עוללות לאפיגרפיה היהודית', ספר הזכרון לאשר גולאק ושמואל קליין, ירושלים תש"ב, עמ' 134-137; שובה, ספר ירושלים, ירושלים תשט"ז, עמ' 367; נ' אביגד, ארץ-ישראל, ח (תשכ"ז), עמ' 119 ואילך.

15 ראה: ג' אלוך, מחקרים בתולדות ישראל, ב, תל-אביב תשי"ג, עמ' 103, הערה 14; ש' ספראי, העליה לרגל בימי הבית השני, תל-אביב 1965, עמ' 16-17; שובה, לתולדות טבריה, ספר יוחנן לוי, ירושלים תש"ט, עמ' 210, 220; הני"ל, כל ארץ נפתלי (קובץ), ירושלים תשכ"ח, עמ' 182. 'יהא זה רחוק, אם כן, להביא מן המציאות של ימי הבית הוכחה למסקנתו של מאירס (לעיל, הערה 9), עמ' 72: Herodian: 'We have every reason to believe that from the period onward special merit was given final interment in Palestine, if not in Jerusalem itself' (וראה סיכום דבריו, שם, עמ' 79). דבריו מבוססים בעיקר על הכתובות שנמצאו בירושלים, אך כאמור כל אלה מוכיחות רק שבני תפוצות רבות הגיעו לארץ, דבר שידענו בלאו הכי. יתר-על-כן, לפחות חלק מן הנקברים היו גרים, כמו מרים מדילוס (פריי, CIJ, מס' 1390; סוקניק [לעיל, הערה 14], עמ' 133-134) ויהודה בן לאגאנינוס (פריי, שם, מס' 1385; ספר ירושלים, עמ' 366). וכבר ידענו שגרים השתדלו לעלות בחייהם לירושלים, ראה: ספראי, שם, עמ' 92-95; גם חלק מהנקברים התדמוריים עשויים להיות גרים, וראה קליין, ידיעות, ה (תרצ"ח), חוברת ד, עמ' 113.

אין גם כל ראיה לדברי J. Jotham-Rothchild, *PEQ* (1952), p. 25: 'But resurrection would take place in -J. Jerusalem, the only city whose soil was considered holy, as is still believed by the pious of all three world-religions; and for this reason the bodies of those who used to dwell in foreign lands were carried by camel, mule or donkey to Jerusalem, to be laid to rest in the family tomb. Jews living in distant countries were first buried at their place of residence until decomposition was complete. The bones were thereafter collected, shrouded and anointed and sent to Jerusalem in ossuaries or coffin' מסכים כנראה לגישה זו, ואף מציע שבית-שערים נעשתה חשובה כבית-קברות יהודי דווקא לאחר שירושלים הפכה לאיליה קפיטולינה (ראה ספרו [לעיל, הערה 9], עמ' 75). לעניין כולו ראה גם: H. Graetz, 'Die jüdische steinsarkophage in Palästina', *MGWJ*, XXX (1881), pp. 529-539 (esp. pp. 535ff.)

16 בראשית רבה לג ג, עמ' 306; ירושלמי, כלאים ט, לב ע"ב; ירושלמי, כתובות יב, לה ע"א.

17 ש' ספראי, ארץ-ישראל, ה (תשי"ט), עמ' 212; אביגד, בית-שערים, ג, ירושלים תשל"ב, עמ' 193.

כתובת קבר
מבית-שערים

תרגום:

קבר זה מכיל את השריד
ההולך וכלה של
קארטריה האצילה
ושומר לנצח את זכרה
המהולל. זינוביה
הביאה אותה כאן
לקבורה וקיימה בזה
את מצוות אמה. לך,
המאושרת, פרי בטןך,
בתך החסודה – שהרי
היא עושה תמיד מעשים
מהוללים בקרב בני-
תמותה – הקימה יד
זאת כדי שגם אחרי
קץ החיים תזכו שתיכן
בעושר חדש בליימוט

ואמנם, לפני דורו של רבי קשה להצביע לא רק על מקרים של העלאת מתים לקבורה בארץ אלא גם על טיפוח מכון של מנהג זה אצל חכמים. שתי האמונות העיקריות שנקשרו עם מעלת הקבורה בארץ נמצאות לראשונה בפי אמוראים בני המאה הג': (א) שהיא מכפרת על עוונות; (ב) שמתו ארץ-ישראל יקומו (תחילה) לימות המשיח. אשר לדברי תנאים, הרי שבפיהם דרישה תקיפה הרבה יותר לשיבה בארץ-ישראל.¹⁸ חשיבות זו הובלטה במיוחד לאחר מרד בר-כוכבא, שעה שנשקפה סכנה חמורה להמשך קיומו של היישוב היהודי בארץ. מדור זה הגיעו עיקר הקריאות נגד ירידה, ואף דרשות בגנותם של מנהיגי-הדור הזונחים את הארץ בשעת מצוקה: 'אלימלך היה מגדולי הדור ומפרנסי ציבור ועל שיצא לחוצה לארץ מת הוא ובניו ברעב'.¹⁹ והנה, דווקא בין הלכות אלה העוסקות בשיבת ארץ-ישראל, מצאנו את אחת הדרשות היחידות שבפי תנאים בשבח הקבורה בארץ:

ישרה אדם בארץ ישראל ואפילו בעיר שרובה גוים ולא בחוצה לארץ ואפילו בעיר שכולה ישראל. מלמד ששיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל מצות שבתורה וכל הקבור בארץ ישראל כאילו קבור תחת המזבח.²⁰

18 ראה ההלכות בתוספתא, עבודה זרה ד (ה) ג-ו (צוקרמאנדל, עמ' 466); וראה: ג' אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ב, עמ' 67.

19 תוספתא, שם, ה"ד.

20 שם, ה"ג.

גם אילו קיבלנו הכרזה זו כחלק מקורי משורת ההלכות בתוספתא, הרי מתברר שאין הקבורה בארץ נתפסת כמעלה בפני עצמה, אלא כאחד הדברים שלו זוכים היושבים בה.²¹ ואולם נראה בעליל כי המשפט 'וכל הקבור בארץ ישראל כאילו קבור תחת המזבח', אינו קשור מעיקרו למשפט הקודם לו, אלא נוסף לכאן. 'שיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל מצות שבתורה' היא מסקנה של דרשת הכתובים, ועל כך תורה המלה 'מלמד'. ואכן, דרשה זו מצויה בספרי דברים (פיסקא פ; מהדורת פינקלשטיין, עמ' 146): 'וירשתם אותה וישבתם בה ושמרת לעשות את כל החקים האלה' (דברים יא לא) אמרו: 'שיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצות שבתורה'. צודק, אם כן, א"א אורבך²² המעיר כי המשפט על הקבורה 'אינו אלא תוספת, שמצאה תחליף לחיים בארץ ישראל', ובתלמוד בבלי אף הובא המאמר עצמו בשם האמורא רב ענן.²³ מאמר שני בספרות התנאים מרחיב במידה מסוימת את המשפט הקצר שבתוספתא, אך גם ממנו אין לתלמוד על עידוד העלתם של עצמות מתים לקבורה בארץ:

הוא (= רבי עקיבא) היה אומר: כל הקבור בשאר ארצות כאלו קבור בבבל. כל הקבור בבבל כאלו קבור בארץ ישראל. כל הקבור בארץ ישראל כאלו קבור תחת המזבח. לפי שכל ארץ ישראל ראויה למזבח. וכל הקבור תחת המזבח כאלו קבור תחת כסא הכבוד שנאמר 'כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשנו' (ירמיה יז יב).²⁴

אם סופה של הדרשה משבחת את הקבורה בארץ-ישראל, הרי שראשיתה מבטלת ייחוד זה ('כל הקבור בבבל כאילו קבור בארץ ישראל'—גם הייחוס של דברים אלה לימי רבי עקיבא נראה קשה).

21 כך גם יוצא מן הצירוף שכמדרש תנאים, עמ' 58: 'מכן אמרו: ידור אדם בארץ ישראל בעיר שכולה גוים ואל ידור אדם בחוצה לארץ בעיר שכולה ישראל. הקבור בה כקבור בירושלם והקבור בירושלם כקבור תחת כסא הכבוד'. בהלכות מלכים, שם, מנסה הרמב"ם לקשר בין קבורה תחת המזבח לכפרה: 'וכן הקבור בה נחפז לו, וכאילו המקום שהוא בו מזבח כפרה, שנאמר וכפר אדמתו עמו'. על הביטויים 'כאילו קבור תחת המזבח' וכאילו קבור תחת כסא הכבוד' ראה: קראוס, קדמוניות התלמוד, א, חלק ראשון, עמ' 110; ליברמן, 'יוניית ויוונות בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 269–271; וכן דבריו בתוספת ראשונים, ב, עמ' 192; וראה גם: ספראי, ארץ-ישראל, ה (תשי"ט), עמ' 212; מ' בר, 'מאמר קדום בענין קידוש השם בימי אדרינוס', ציון, כח (תשכ"ז), עמ' 228 ואילך. צירוף מיוחד בין 'שיבת ארץ ישראל' ל'מיתתה בה נמצא במדרש משלי יז: 'אמר ר' לוי: כל הדר בארץ ישראל אפילו שעה אחת ומת בתוכה—מובטח לו שהוא בן העולם הבא, מאי טעמא: "וכפר אדמתו עמו"'. ואף בדברי האמורא עולא, שנפטר בהיותו בבבל, הד' לעדיפות המיתתה בארץ-ישראל על הקבורה בה: 'לא דומה הפולטה בחיק אמו לפולטה בחיק נכריה' (ירושלמי, שם, ומקבילות). וכן בדברי רבי חמא בר חנינא (או רבי חנינא): 'המת שם ונקבר שם—שתי צרות בידו. המת שם ונקבר כאן—אחת בידו' (בראשית רבה צו על-פי כ"ו 1240; הדברים שם וירושלמי סתמיים, אך קשורים למחלוקת ר' חמא בר חנינא ור' חלב; בפסיקתא רבתי באים בשם רבי חמא בר חנינא, ובתנחומא ויחי-ר' חנינא).

22 חז"ל—פרקי אמונות דעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 607, הערה 85. על צירוף המקורות בברייתא זו, וכן בקטע שלהלן מאבות דרבי נתן, העיר גם בר במאמרו (לעיל, הערה 21).

23 כתובות קיא ע"א.

24 אבות דרבי נתן נוסח א פרק כו (מהדורת שכטר, עמ' 82); במדרש הגדול לבראשית מז כט (מהדורת מרגליות, עמ' תתי) הובא המאמר בשם בן עזאי; לענין הקבורה בבבל השווה כתובות קיא ע"א; באבות דרבי נתן נוסח א פרק יב (עמ' 50): '... לא נשמתו של משה בלבד גנוזה תחת כסא הכבוד אלא כל נשמתן של צדיקים גנוזות תחת כסא הכבוד שנאמר "והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים" יכול אף על רשעים כן, ת"ל...'; ובשבת קנב ע"ב: 'חנינא רבי אליעזר אומר: נשמתן של צדיקים גנוזות תחת כסא הכבוד שנא' והיתה נפש אדוני...'. וראה: ליברמן, 'יוניית ויוונות (לעיל, הערה 21), עמ' 269, הערה 66, המבחין בין 'נשמה' הגנוזה תחת כסא הכבוד—לגוף הקבור תחת המזבח.

ואף זאת, גם כאן קודמת למאמר הקבורה דרשה בשבח הישיבה בארץ-ישראל: 'כך אמר דוד: כל המניח ארץ ישראל ויוצא חוץ לארץ מעלה עליו הכתוב כאלו עובד אליילים'.
קשה, אם כן, למצוא בדברי תנאים מאמרים המסוגלים להעניק מוטיבאציה מיוחדת ליהודים בתפוצות לרצות ולהעלות עצמותיהם לקבורה בארץ.²⁵ אף רבי מאיר, אשר ביקש כאמור למנוע הטמנת ארונו בחוץ-לארץ, דרש במיוחד בזכות הישיבה בארץ, ולדרשתו זו נקשר דווקא הפסוק שלאחר-מכן שימש יסוד לאמונה בסגולות הקבורה בארץ-ישראל:

'וכפר אדמתו עמו... היה רבי מאיר אומר: כל היושב בארץ ישראל ארץ ישראל מכפרת עליו שנאמר 'העם היושב בה נשוא עון' (ישעיה לג כד). עדין הדבר תלי בדלא תלי, אין אנו יודעים אם פורקים עוונותיהם עליה ואם נושאים עוונותיהם עליה. כשהוא אומר 'וכפר אדמתו עמו' הוי פורקים עוונותיהם עליה ואין נושאים עוונותיהם עליה. וכן היה רבי מאיר אומר: כל הדר בארץ ישראל וקורא קרית שמע שחרית וערבית ומדבר בלשון הקדש הרי הוא בן העולם הבא.²⁶

כאמור, מן המאה הג' ואילך מודגש בדברי חז"ל, כי לקבורת ארץ-ישראל—'דברים בגו'. בנוסחים מקבילים רבים²⁷ מצויות למעשה שתי מסורות המנמקות את מעלת הקבורה בארץ. לאחת, כי 'מתי ארץ ישראל חיים תחילה לימות המשיח'—נצטרף גם תיאור המחילות שדרכן יגיעו צדיקים שבחוץ-לארץ לארץ-ישראל כדי שלא יפסידו. לא מן הנמנע שהופעת נימוק זה קודמת במעט למסורת השנייה (קבורת ארץ-ישראל מכפרת עוונות). חכמים לא נזקקו לדרשנות מופלגת כדי להוציא תיאור זה מצירופם של שני פסוקים אסכטולוגיים: 'נתן נשמה לעם עליה ורוח להולכים בה' (ישעיה מב ה) ו'הנה אני פתח את קברותיכם והעליתי אתכם מקברותיכם עמי והבאתי אתכם אל אדמת ישראל... ונתתי רוחי בכם וחייתם' (יחזקאל לו יב-יד). התמונה שנתקבלה אף העניקה פירוש מיוחד לפסוקים בתהלים המדברים על 'ארצות החיים' (קטז ט) או 'ארץ החיים' (קמב ו): 'והלא אין ארץ החיים אלא צור וחברותיה,²⁸ תמן שובעה, תמן זולה, ואת אמ' חלקי בארץ החיים! אלא ארץ שמיתיה חיין תחילה לימות המשיח'.²⁹ דרשות אלה מיוחסות כמעט בכל הנוסחים שלהן לחכמי ארץ-ישראל מראשית תקופת האמוראים: רבי שמעון בן לקיש (בבראשית רבה), או רבי שמעון בן לקיש בשם בר קפרא (ירושלמי) או רבי אלעזר הקפר (פסיקתא רבתי); ואף עניין

25 אף לדרשה המיוחסת לרבי חנינא (נ"א רב הונא): 'כל הצדיקים שמתו בחוצה לארץ נפשותם נאספות לארץ שנאמר "והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים" (שמואל-א כה כט)' (פרקי דרבי אליעזר פרק לד) הרי שהמקבילות לדרשה זו בספרות התנאים (ספרי פנחס, קלט, עמ' 185; ספרי זוטא, 319, ועוד) אינן מזכירות כלל את ארץ-ישראל.
26 ספרי האזינו, פיסקא שלג (מהדרת פינקלשטיין, עמ' 383); לסופו של המאמר השווה ירושלמי, שבת א, ג ע"ג; ירושלמי, שקלים ג, מז ע"ג.

27 ראה הציונים לעיל, הערה 7. עליהם יש להוסיף: בבלי, כתובות קיא ע"א; בראשית רבה עד א (עמ' 857); תנחומא בובר, ויצא, סימן כג (עמ' 160); שמות רבה לב ב; מדרש משלי י; תרגום לשיר השירים ח ה; מדרש הגדול לבראשית מז כט (עמ' תתט); ילקוט, ויחי, קנז; ילקוט תהלים, תפח (לתהלים קמב). מסכת שמחות אינו עניין לכאן (ולא כהערת מור, בית שערים, א, עמ' 101, הערה 139; וראה גם: מאירס [לעיל, הערה 9], עמ' 74) שכן הוא מתייחס לקבר—כנראה משפחתי—של רבן גמליאל בירושלים, ולא להעלאת מתים מן הניכר; ראה: ספראי, העליה לרגל (לעיל, הערה 15), עמ' 16-17; וכן רחמני בביקורת על ספרו של מאירס: IJEJ, 23 (1973), pp. 123-124.

28 במקבילות בירושלמי: 'וקיסרין וחברותיה'; ובפסיקתא רבתי בלשון בוטה: 'וכי ארץ ישראל ארץ החיים היא, והלה בני אדם מתים בתוכה?! והלא חוצה לארץ היא ארץ החיים...'
29 בראשית רבה עד א (עמ' 857).

המחילות מופיע כבראשית רבה, בירושלמי ובפסיקתא כדברי רבי סימאי או כתשובה לשאלתו.³⁰ עניין הקבורה בארץ-ישראל כמכפרת עוונות נקשר בעיקר לשמותיהם של חכמים מן המחצית השנייה של המאה הג'. אמונה זו אינה נובעת בהכרח מפרשום של פסוקים. אדרבה, הפסוק 'העם היושב בה נשוא עון' (ישעיה לג כד) וכיוצא בו, מוביל למחשבה שהישיבה בה מכפרת, וכדרשת הספרי שהבאנו למעלה. על כל פנים, מספר חכמים (ודווקא ממוצא בבלי) נוספו לרבי אלעזר בן פדת (אף הוא עולה מבבל) וגם הם סוברים שהקבורה בארץ-ישראל לכשעצמה מכפרת עוונות:

כתיב: 'ואתה פשחור וכל יושבי ביתך תלכו בשכי ובבל תבא ושם תמות ושם תקבר' (ירמיה כ ו). ר' אבא בר זמינא אמר: ר' חלבו ור' חמא בר חנינא, חד אמר מת שם (= בחוץ-לארץ) ונקבר שם יש בידו שתי'. מת שם ונקבר כאן יש בידו אחת. וחרנה אמר: קבורה שבכאן מכפרת על מיתה שלהן.³¹

תופעת העלאתם של מתים לקבורה בארץ החלה אפוא בימי רבי, ובוודאי פתוחה הדרך להשערות המסוגלות לקשר בין אישיותו או תקופתו ובין התופעה עצמה. מה שברור הוא כי דווקא מכובדי בבל, ממשפחת ראש-הגולה, נזקקו למנהג זה.³² אף במקורות שזמנם מתקופת הגאונים נמסר

30 אבל בתחומא: 'רבי סימון'.

31 ירושלמי, כלאים ט, לב ע"ג, ומקבילות: יש להבחין כמוכח, בין עניין קבורת ארץ-ישראל ובין עצם הרעיון שהקבורה והייסורים שבעקבותיה מביאים לידי כפרה; ראה, למשל, סנהדרין מו ע"ב; מו ע"ב; ועוד. וראה דברי S. Lieberman, 'Some Aspects of After Life in Early Rabbinic Literature', Harry A. Wolfson Jubilee Volume, II, Jerusalem 1965, pp. 506 ff.

במדרש משלי י מובא עניין הכפרה של אדמת ישראל בדושיח המיוחס לרבי אליעזר ורבי יהושע (ובפרשה יו, שם, מיוחס לרבי נחמיה המאמר: 'ארץ ישראל היא מכפרת על עוונות מתייה'), ואולם טיבו של מדרש זה מחייב זהירות בקשר לאוטנטיות של שמות אלה (אם כי ראה לאחרונה: צ"מ רבינוביץ, גנזי מדרש, תל-אביב תשל"ז, עמ' 218 ואילך). בנוסח המודפס אף עונה רבי אליעזר לרבי יהושע בלשון 'רבי, תאמר . . . ' (ואולם בקטע הגניזה שפרסם רבינוביץ, שם, עמ' 248, אין 'רבי', אבל בהמשך שם קורא רבי יהושע לרבי אליעזר: בני).

32 על העלאת ארונו של רב הונא—המקורב לבית ראש-הגולה—מספר התלמוד באריכות במועד קטן כה ע"א, ושם גם תיאור העלאת עצמותיהם של רבה בר הונא ורב המנונא. אשר לרב הונא, ראוי אמנם להעיר כי אין בטחון מוחלט כי אכן הכוונה בסיפור המקורי היתה לתלמידו של רב וראש-ישיבת סורא, אשר נפטר ב-297 לספירה (איגרת רב שרירא גאון, עמ' 85). בסיפור המקביל בירושלמי, כלאים ט, לב ע"ב, מדובר על 'רב הונא ריש גלוחא'—ואין זה אותו רב הונא ראש-הגולה הנזכר שם למעלה, שכן הלה הועלה לארץ-ישראל עוד בחייהם של רבי ורבי חייא, ואילו בסיפור השני הוטמן רב הונא בסמוך לרבי חייא. (בקהלת רבה ט י אף מבקש 'רב הונא ריש גלוחא'—'כד דמיכנא אעלוני גביה ר' חייא רבה'). ולכאורה היה נראה לומר שממסורת אחת על הונא שהועלו עצמותיו לארץ-ישראל נצטרו שלושה סיפורים—אלא שאין בטחון בדבר. על-כל פנים, התוספות במקום, ד"ה ורבי חייא, כבר העירו על הסתירה שבין הבבלי והירושלמי. ואף זאת—נראה כי כבר קדמונים קשרו למסורת שבבבלי את עניין ראשות-הגולה—ראה דקדוקי סופרים, עמ' 84, אות ו, וכן איגרת רב שרירא גאון, עמ' 85, וליקוטיו, שם, עמ' xxi, ר"ח למקום, ועוד. ראה לענין זה: מ"א טנגבלט, פרקים חדשים לתולדות ארץ ישראל ובבל בתקופת התלמוד, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 321–319; J. Neusner, *A History of the Jews in Babylonia*, III, Leiden 1968, pp. 51–53; עמ' 96–97.

על כמה וכמה מראשי-הגולה בתקופה התלמודית שהועלו לארץ-ישראל כדי להיקבר בה.³³ נציין לבסוף כי בתקופת התלמוד אין מעלים מתים רק לבית-שערים. הצבענו בראשית דברינו על ארונות המובאים לטבריה כבר במאה השלישית,³⁴ ואילו מן המאה הרביעית תיאור יפה בידינו על השלבים בהעברת המת מבבל לטבריה, וההספדים הנאמרים בשתי הארצות:

כי שכיב איניש הכא (= בבבל), התם (= בארץ-ישראל) ספדי ליה הכי:
 הוי³⁵ גדול הוא בששך ושם לו ברקת!
 וכי מסקי ארונא להתם ספדי ליה הכי:
 אוהבי שרידים יושבי רקת, צאו וקבלו הרוגי עומק.³⁶

33 ראה סדר עולם זוטא, מהדורת נויבאור, סדר החכמים וקורות הימים, ב, אוקספורד תרנ"ג, עמ' 71, 75; בעמ' 71 שם: 'ושכיב חזקיה ונקבר בארץ ישראל כנגעת ארבאל אשר ליהושע בן נשרף הכהן במזרח העיר'—ציון זה מכוון למקום משמרת הכהונה של ישוע על-פי ברייתא של משמרות הכהונה; ראה: ספר הישוב, עמ' 162–163 והספרות שם: ארץ-ישראל, ז, עמ' 24 ואילך.

34 בכך נדחים דברי שובה, ספר יוחנן לוי (לעיל, הערה 4), המשער כי טבריה מילאה תפקיד של בית-קברות לאומי רק לאחר שבית-שערים יצאה מכלל שימוש בעקבות מרד גאלוס ב-352.

35 כך בנוסחאות בכתב-יד ובאגדות התלמוד (וראה דקדוקי סופרים), והוא לשון הספר.

36 מגילה ו א.